

ESTAD

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

[Journal Of Old Turkish Literature Researches]

E-ISSN: 2651-3013

DOI Number:

Cilt: 1 Sayı: 1 Ağustos 2018

s.s. 75-85

**Makalenin Geliş
Tarihi**

18/06/2018

**Makalenin
Kabul Tarihi**

07/07/2018

Yayın Tarihi
21/08/2018

ƏLİŞİR NƏVAİ: HƏYATI, DÖVRÜ VƏ YARADICILIĞI

Almaz Ulvi BİNNATOVA¹

Xülasə

Dahi mütəfəkkir Əlişir Nəvai biri-birindən gözəl, lirik-romantik, realist-tarixi, ədəbi-bədii, fəlsəfi-irfani və elmi-nəzəri əhəmiyyətə malik ölməz əsərlər müəllifidir ki, dünya klassikləri sırasında özünəməxsus yer tutmuşdur. Təqdim olunan bu məqalədə şairin həyatı, dövrü, yaradıcılığı haqqında faktlara isnadən geniş araşdırmaları diqqətinizə yetirmək istədik.

İlk olaraq, Əlişir Nəvainin doğulub – böyüdüüyü ailə, uşaqlıq və gənclik illəri, şairlik həyatına ilk addımları haqqında qeydlərə nəzər salınmışdır. Daha sonra elə bu kontekstdə şairin yaşadığı dövr xarakterizə olunur. Onun teymurilər sarayı ilə əlaqəsi təsirində dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə işıq salınır. Nəvainin bütün ədəbi irsi tarixi xronologiya ilə sıralanır. Tədqiqatçılar üçün bu mənbələr ilk dəfə ümumiləşdirilmiş şəkildə diqqətə çatdırılır.

Əlişir Nəvainin yaşam tərzini, onun müasirdaşları böyük övliyə və şairlərlə görüşü, ustadları, dostları, Şah Hüseyn Bayqara ilə dostluq əlaqələri təfərrüatla verilməsi də maraqlı təsir bağışlayır. Çağatay türkcəsində yazılmış ilk “Xəmsə”nin müəllifi, “Divan”ları, elmi-nəzəri əsərləri və onlar haqqında yığcam tanışlığı məqalənin üstünlüklərindən hesab edə bilərik. Çağatay türkcəsində yazılmış təzkirələrin (“Məcalis ün-nəfais” və “Nəsaim ül-məhəbbət”) ideya-məzmun xüsusiyyətləri, yazılma tarixləri (səbəbləri) və elmi-nəzəri əhəmiyyəti açıqlanmışdır. “İki dilin müqayisəsi” (“Muhakimət ül-lüğəteyn”) elmi əsərində türk dili ilə fars dilinin müqayisəsi konkret misallarla

¹ Prof. Dr. Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi (AMEA), Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü, Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan Edebi Əlaqələri Bölümü almazulvi1960@mail.ru

göstərilir və türk dilinin üstünlükləri göstərilmişdir. Bu əsər bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır.

Ümumiyyətlə, məqalədə türk dünyasının mütəfəkkir şair və alimi Əlişir Nəvai istər ədəbi şəxsiyyət kimi, istərsə də irsinin zənginliyi və tarixi əhəmiyyəti baxımından layiqli şəkildə tədqiq və təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: Ə.Nəvai, H.Bayqara, "Divan", "Xəmsə", poeziya, klassik ədəbiyyat

ALISHIR NAVAI: LIFE, ERA AND CREATIVITY

ABSTRACT

A great thinker Alishir Navai is the author of wonderful lyrical-romantic, realistic-historical, literary, philosophical-sufi and immortal works which have scientific-theoretical significance and he occupies peculiar place among world classics. Large investigations about the poet's life, era, creativity based on the facts are introduced in the given article.

First, the family where Navai was born and grown up, his childhood and youth and his first steps into the poet's life were investigated. Then, in this line (position) the age when the poet lived is characterized. His social-political events which are impressed under his connection with the Teymuris' palace are lighted. Here Navai and his family's activity, the position they occupied is cleared up. After it, the researches on Navai's activity are introduced. The reader is informed about Navai's whole literary heritage, historical chronology. These sources are given to the attention of the researchers in a generalized form for the first time.

Navai's lifestyle, his contemporaries, his meeting with great sacred people and poets, his masters, friends, his friendship connections with Shah Huseyn Bayqara which are given in detailed make an interesting impression. The acquaintance with short information about the author of the first "Khamsa" written in chaghatay turkish, "Divan"s, scientific-theoretical works can be considered preferences of the article. The ideology-contents peculiarities, written dates (reasons) and scientific-theoretical significance of the tezkire ("tezkire" - scientific work - Almaz Ulvi) ("Mejalis un-nafais" and "Nasaim ul-muhabbat") written in chaghatay turkish are lighted. In the scientific work "The comparison of two languages" ("Muhakimat ul-lugateyn") the comparison of the persian and turkish languages is given with concrete examples and shows the superiorities of the turkish language. This work preserved its actuality even today.

Generally, in the article the thinker, poet and scientist of the turkish world Alishir Navai both as a literary personality and the historical significance of his rich literary heritage is investigated and introduced.

Key words: A.Navai, H.Bayqara, "Divan", "Hamsa", poetry, classical literature

Dahi mütəfəkkir Əlişir Nəvai biri-birindən gözəl, lirik-romantik, realist-tarixi, ədəbi-bədii, fəlsəfi-təsəvvüf və elmi-nəzəri əhəmiyyətə malik ölməz əsərlər müəllifidir ki, dünya klassikləri sırasında özünəməxsus yer tutmuşdur. 1907-ci ildə tədqiqatçı Əliağa Həsənzadə baş redaktor olduğu “Dirilik” dərgisində dərc etdirdiyi “Təracümi-əhval (məşahir) Əlişir Nəvai” məqaləsində yazırdı: “Əlişir Nəvai – “Əmir Nizaməddin” hücrətin IX əsrinin əlaxirində yetişən çağatay (türk) və əcəm şüərasının məşhurlarındandır (Ulviy, 2016:217). O, yalnız şair olmayıb, həqiqətən həkim deyiləcək bir zətdir. Özündən əvvəl çağatay şivəsində kimsə o lətafət və mətanətdə əşar yazmadığı kimi, özündən sonra dəxi çox vaxt bu dildə o qədər lətif mənalar əsər yazılmamışdır. Əsərləri qiymətdədir” (Ulviy, 216:217).

1925-ci ildə Firudin bəy Köçərli də “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair materiallar” (Köçərli, 1925:464) kitabına daxil etdiyi “Əlişir Nəvai” məqaləsini eyni cümlə və fikirlərlə başlamışdır. Daha əvvəlki tarixlərdəki – yüzilliklərdəki tədqiqatlara isnadən yazılmış bu dəyərlərin üstündən 100 ildən çox zaman ötəndən sonra da eyni fikirlər söylənir. Demək, Nəvai ruhunun və qələminin qüdrəti ilə araya-ərsəyə gələn qiymətli əsərlərin şöhrəti, şöləsi əsrlər ötdükcə daim artmışdır. Bu gerçək tarixi faktdır. “Əgər bu ulu zata övliya desək, o övliyalardan övliyasıdır, mütəfəkkir desək, mütəfəkkirlərin mütəfəkkiridir, şair desək, şairlərin sultanıdır” – Nəvai haqqında deyilən bu sözlər zərb-məsələ dönmüşdür. Böyük özbək şairi, dilçi-ədəbiyyatşünas, xəttat-bəstəkar, dövlət xadimi Əmir Əlişir Nəvai (Nizaməddin Mir Əlişir, 02 fevral 1441, Herat – 01 yanvar 1501, Herat) öz yaradıcılıq qüdrəti ilə tarixi bir səddi cəsərlə qıraraq türk ədəbi dil inqilabçısı kimi ədəbiyyat tarixində yeni cığır açdı: bütün əsərlərində ustad deyə baş əydiyi dahi Nizaməddin “Xəmsə”sinin təsiri ilə ilk dəfə çağatay türkcəsində “Xəmsə”sini yazdı. Fars dilinin şeir dili kimi hökmran olduğu bir vaxtda çağatay türkcəsində yazdığı “Xəmsə”dəki lirik duyğuları, əxlaqi-fəlsəfi görüşləri, əsrarəngiz eşq lövhələri ilə türk dilinin əzəmətinə, gözəlliyinə poetikləşdirdi. Türk ədəbi dilini bəşər ədəbiyyatında uca taxta çıxardı. Bununla kifayətlənməyərək, yəni belə bir ədəbi dil inqilabi dönüşünün elmi-nəzəri əsaslarını “Mühakimət ül-lügətəyn” əsərində izah etdi, türk dili ilə fars dilinin müqayisəli təhlilini yazaraq türk dilinin üstünlüklərini sıraladı.

Nəhəng ədəbiyyat meydanına bəxş etdiyi “Xəmsə”sində (1483-1485) topladığı “Heyrət ül-əbrar” (“Möminlərin heyrəti”, 1483), “Fərhad və Şirin” (1484), “Leyli və Məcnun” (1484), “Səbai səyyar” (“Yeddi səyyarə”, 1484) və “Səddi İskəndər” (“İskəndər divarı (səddi)”, 1485) əsərləri əxlaqi-fəlsəfi dəyəri ilə beş əsrdən artıq zaman keçməsinə baxmayaraq, bu gün də - XXI əsrdə də aktualdır, sevilir, dünya dillərinə tərcümə olunur, nəşr olunur və bütün zamanlarda tədqiqatçıların

- ədəbiyyatçıların, dilçilərin, folklorçuların, tarixçilərin, filosofların, ilahiyyatçıların, coğrafiyaçıların... tədqiq obyektindədir. Nəvaişünasların hesablamalarına görə, “Xəmsə” 52.000 misradan ibarət dastanlar məcmuusudur. “Mühakimət ül-lüğəteyn” əsərində şair özü yazır ki, “Xəmsə”m başdan- ayağa Nizami Gəncəvinin “Beş xəzinə”sinə cavabdır: eyni zamanda, “Heyrət ül-əbrar” Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nə, “Fərhad və Şirin” Əmir Xosrov Dəhləvinin “Xosrov və Şirin”inə, “Leyli və Məcnun” Xoca Kirmaninin “Kövhənamə”sinə, “Səbai səyyar” Əşrəf Marağayinin “Yeddi mələk” və “Səddi İskəndər” isə Əbdürrəhman Caminin “İskəndər pandnaməsi”inə nəziredir (Navoiy, 2011:527).

Firdovsinin fars ədəbiyyatı üçün açdığı yeni cığırlardan daha qiymətli bir cıgırı Həzrət Əmir Əlişir Nəvai çağatay ədəbiyyatında açmışdır. Əlişir Nəvai haqqında Özbəkistan dilçilik elminin məşhur alimi, akademik Ləziz Qayumov və ədəbiyyatşünas alim, akademik Əziz Qayumov qardaşlarının atası, məşhur pedaqoq Poladjon Qayumov ötən əsrin əvvəllərində hazırladığı “Təzkireyi Qayumi”nin birinci dəftərində bir çox təzkirələrdən istifadə edərək Nəvai haqqında yazmışdır. Bu yazı üzərində çalışarkən əlavə olaraq bir çox mənbələrdən də əldə etdiyimiz faktları həmin hissədəki indiyə qədər təqdim etmədiyimiz məlumatlarla qarşılaşdırıb diqqətinizə çatdırmaq istədik: Əlişir Nəvainin zadəgan əsilli atası və babası hökumət idarələrində -Teymurilər sarayında xidmət ediblər. Sam Mirzənin təzkirəsində göstərildiyi kimi, “Əlişir Nəvainin ata babası Mir Əbu Səid Cəng dəxi Sultan Hüseynin babası Bayqara Mirzənin birinci əmirlərindən idi. Atası isə, Teymurun nəvəsi- Miranşahın oğlu və Səmərqənd hakimi olan Sultan Əbu Səidin (1451-1469, şahlıq dövrü) vəziri olub” (Navoiy, 2011:692). Daha sonra Dövlətşahın təzkirəsinə görə, “Şahrühun oğlu və Xorasan hakimi Sultan Əbülqasım Baburun (1451-1457, şahlıq dövrü) ən böyük məmurlarından olmuşdur” (Navoiy, 2011:692). Bu səbəbdən də Əlişirin ailəsi Teymurilər sülaləsinə yaxın iqamətgahda yaşayırdı və teymurilərdən olan Hüseyn Bayqara ilə birinci sinifdə birgə oxumuşdular. Yeri gəlmişkən, Hüseyn Bayqaranın atası ilə Əlişir Nəvainin atası həm də süd qardaşı olublar (Ülvi, 2016:328).

Xorasan padşahı Əmir Teymurun böyük oğlu Şahrüh Mirzə 1447-ci ildə vəfat edəndən sonra şahzadələr arasında taxtda varislik təlaşы yaşandı, ölkədəki narahatçılıq sakitləşmədi. Bu zaman, Əlişirin atası bütün ailəsini götürüb İraqa tərəf səfərə getdi. 1452-ci ildə yenidən Herata qayıdıb gəldilər və Əlişir təhsilinə davam etdi. “Xorasan və Səmərqənddə təhsili-ülum və fənnun ilə məşğul olub “Hüsxnət”, “Rəsm”, “Musiqi” və “Nəqqaşlıq” sənətlərində böyük məharət kəsb etdi” (Ulviy, 2016:217), əruz elmini öyrəndi.

Səmərqənddə aldığı təlim-tərbiyə, elm-təhsil Ə.Nəvainin həyatında silinməz izlər açmışdı. Ustadı, dövrünün ərəb-fars dilləri üzrə böyük alimi sayılan Xoca Cəlaləddin Feyzulla Əbulleysinin köməyi ilə islam hüquqşünaslıq elmini və ərəb dili üzrə elmlərə dərinlən yiyələnmişdi. Gənc Əlişir fəvqəladə istedadı, iti zəkası, elmə dərin bağlılığı ilə Səmərqənd həyatında özünü kəşf edə bildi.

Elə o illərdən yazdığı şeirləri dillərdə dolaşdı. Əlişir Nəvai şeir yazmağa uşaqlıq illərindən başlamışdı. O, artıq 15 yaşında şair kimi tanınmış, ad-san çıxarmışdı. Türk dilində yazdığı şeirlərinə “Nəvai”, fars dilindəki şeirlərinə “Fani” təxəllüslərini seçdi. 1456-cı ildə Xorasan şahı Əbulqasım Baburun sarayında işə qəbul edildi. Bu şah həm də şair idi. Gənc Əlişirin istedadına yaxşı qiymət verirdi. Əbulqasım Babur sarayında Nəvai “iki dil ağası” (“Zullisaneyi”) şərəfini qazandı. O zaman Əlişir Nəvai Məşhəd şəhərində yaşayırdı.

Əbulqasım Babur sarayında çalışdığı illərdə Nəvai çox gənc idi – 15 yaşı vardı. Nə acı ki, saray yaşamı onun gələcəyə baxışlarını dəyişdi, şəxsi həyatından izsiz ötmədi. “Şah saraylarının pozğun və qarışıq bir zamanında yetişən bu şair dərəcəliyin ən iyrenc və nifrətli mənzərələrini görmüş, tac-taxt mübarizəsinə qalxmış oğulların babalarına qarşı yürüyən vəhşi orduları sırasında dəxi bulunmuşdur. Atanın oğullarını tac-taxt namına qurban etməsi, qadınların sürülər kimi əsir aparılması, Şərqi müdhiş baş kəsmək, dara çəkmək, zəhər içirmək kimi cəzalarını Əlişir Nəvai dəfələrlə görmüş, nəhayət, olduğu mənəbdən iyrenməyə başlamışdı” (“Yeni yol”, 04.03.1926).

Ə.Nəvai ömür boyu ailə həyatı qurmamışdı. Bəlkə də saray həyatında – saray hərəmxanalarında qadınlara qarşı əxlaqsızlıqlar, amansızlıqlar onun şair qəlbini dərinliklərinə enmiş, 6 yaşında anasını itirən bir uşağın ana-qadın mehr-məhəbbətinə, nəfəsinə doymaması gənclikdə də duyğularının ən yuxa yeri olub. Məhz yaşadığı mühitdə qadınların bu cür alçaldılması onun ailə həyatı qurmasına öz təsirini belə göstərib. Bəzən Ə.Nəvainin sufi dünyagörüşünün, nəqşibəndi təriqətli olması onun ailə həyatı qurmasına təsir etdiyini yazırlar. Amma onun bu dünyadan əl çəkməsi, yəni sufiliyə tam qapılması, həyata dərvişanə bağlanması tarixi 1478-ci ilə təsadüf edir. “Ən ali mənəbin və ən böyük iltifatlarının rəvnəq və tərəfindən əl çəkib əzlət guşəsinə çəkildi. Yəni, ruhani və təsəvvüfi həyata qədəm qoydu. Əlişir dünyadan əl çəkəndə 37 yaşında idi. ... Evlənmək ləzzətindən tənə kəsib və ... zövqi mütaliyəyə həsr etdi” (“Dirilik”, 1914, №6:87-88). Doğrudur, şairin F.Əttarın “Məntiq üt-teyr” əsərinə cavab olaraq yazdığı “Lisan üt-teyr” fəlsəfi didaktik əsərində də şəxsi həyatı ilə bağlı bir çox məqamlar vardır. Amma unutmayaq ki, bu əsəri şair ömrünün axırlarına yaxın – 1497-1499-cu illərdə tamamlamışdır.

Məlumdur ki, Ə.Nəvaini nəqşibəndi təriqətinə dəvət edən o dövrün məşhur Şeyxülislamı, alimi, şairi kimi ulu bir hörmət-izzətə sahib olan Əbdürrəhman Cami olmuşdur. Cami isə ailə sahibi olmuşdur, övladları vardı. Hətta məşhur “Baharistan” təzkirəsini oğlu Ziyəəddinə dərslik kitabı kimi yazmışdır. Demək, səbəb bu deyilmiş, həm də qeyd edildiyi kimi, bu zaman Nəvai artıq 37 yaşında idi. O da həqiqətdir ki, Nəvainin zəngin mütaliə mədəniyyəti olub, ta uşaqlığından dini-fəlsəfi kitablar çox oxuyub.

Əbulqasım Baburun vəfatından sonra Nəvai 1464-cü ildə Herata (Heratın ilk adı “Hiri” olub, bəzən “Həri”də yazılıb) qayıdıb gəldi. “Burada bədəxşanlılar ilə dostlaşdı. Son bədəxşanlılar Əbu Səid Mirzəyə qarşı üsyana qalxdı. Sultan Əbu Səid bu üsyana Əlişir Nəvainin başçılıq etməsindən şübhələnir və 1466-cı ildə onu Səmərqəndə sürgün etdirir. Əlişir Mirzə Uluğbəy mədrəsəsində o zamanların məşhur alimi və müdərrişi Mövlana Əbulleys Səmərqəndidən elm öyrənməyə başladı. Burada məşhur alimlər və musiqiçilərdən başqa digər elm sahibləri ilə də tanış oldu.

1469-cu ildə Xorasan hakimiyyətində dəyişiklik baş verdi, Hüseyn Bayqara Xorasan padşahı oldu və Heratda taxta çıxdı. Uşaqlıqdan bir yerdə oxuyub təhsil alan Hüseyn Bayqara ilə Əlişir Nəvai arasında dostluq əhd-peymanı olmuşdu: “yəni, hər hansı biri dövlətə nail olsa, o birini unutmasın” (“Dirilik”, 1914, №2:33-34). Bu səbəbdən də Hüseyn Bayqara Səmərqənddə yaşayan dostunu, istedadına və qurub-yaratmaq istedadına bələd olan Əlişir Nəvaini yanına dəvət etdi. Əlişir Nəvai bu dəvətlə Herata gələrkən uşaqlıq dostuna təbrik hədiyyəsi kimi “Hilali” qəsidəsini təqdim edir. Sultan Hüseyn Bayqara qəsidəni çox bəyənir. Əlişir Herata “vürudində Sultan Hüseyn tərəfindən fəvqəladə bir dəbdəbə və təntənə ilə istiqbal edib” (Həsənzadə, “Dəbistan”, 1907, №3:34) və dərhal, yəni 1469-cu ildə onu sarayda möhürdarlıq vəzifəsinə təyin etdi. “Xorasanın üç hökmdarını görüb, onlardan ikisinin (Əbulqasım Babur və Əbu Səid) sarayında qulluq edən Əlişir Nəvai ancaq Hüseyn Bayqaranın səltənəti dövründə (1469-1506, şahlıq dövrü) böyük ictimai xadim kimi tanınmışdır” (Xəlilov, 1977:94-106).

Əlişir Nəvai 1472-ci ildə Sultan Hüseyn Bayqara sarayının baş vəziri vəzifəsinə keçdikdən sonra fəaliyyətini genişləndirdi. Boş bir düzəngahda Həzrət İmam Əli adına tikdirdiyi türbə, türbənin üzərində ucaldırdığı Camini görəndən sonra onun qurub-yaratmaq bacarığına heyran qalmamaq olmur, özünü o əsrdə hadisələrin birbaşa iştirakçısı kimi hiss edirsən. Bəli, həmin o boş bir düzəngahda salınan bu gün ucu-bucağı görünməyən Məzari-Şərif şəhəri Nəvai

yadigarı, Nəvai xatirəsidir” (Ülvi, 216:316), eləcə də tikdirdiyi onlarla körpüləri, cami və məscidlər, tarixi memarlıq abidələri... “O, saray vəziri olandan sonra Orta Asiya, Əfqanıstan, İran, Azərbaycan, Hindistan və başqa ölkələrin bir neçə filosof, şair, alim, rəssam, musiqiçi, xəttat və digər sənət adamlarını Herata toplayır və ölkənin mədəni həyatında böyük dəyişiklik edir. Dahi sənətkar və görkəmli dövlət xadimi Əlişir Nəvai Hüseyn Bayqara üsul-idarəsini də təkmilləşdirir” (Rüstəm, 1975:3-4). Ölkənin siyasi-mənəvi qüdrətinin artmasında yaxından iştirak etmiş, bütün gəlirini abadlıq işlərinə sərf etmişdir.

Mirxondun təzkirəsinə görə, Sultan Hüseynin arzusu uşaqlıq dostunu ən böyük məqama yetirmək olduğundan onu baş vəzir təyin etdikdən bir il sonra (876-cı ilin şəban ayında) hökmdarlıq taxtını Əlişir Nəvaiyə təklif etdi. Əlişir o zaman 32 yaşında idi” (“Dirilik”, 1914, №3:39). Lakin Əlişir Nəvai bu təklifi qəti olaraq qəbul etməmişdi.

“Əlişir Nəvai atasının mirasına sahib və məmləkətində bir çox mənəblərə nail olduğuna görə, çoxlu dövləti var idi. Bu dövləti həmişə xeyirli yollara sərf edərdi. Füqərə və züəfanın qəlbini tikməyə çalışırdı. Olduğu məmuriyyətlərdə heç maaş almazdı. Əlavətən hər il hökmdara qiymətli hədiyyələr göndərirdi. Bir çox xeyriyyə müəssisələri bina və təmir etmişdir. Lütfəli bəy və Sam Mirzənin təzkirələrində göstəriləndə kimi, yalnız Xorasanda tikdirdiyi xeyriyyə binaları 370-ə yaxındır və bunların arasında səyyahların gəlib toqif və istirahət etməklərinə məxsus “Rübai” adlı 90 dənə karvansara vardır. “Rübai” isə o karvansaralara düşən şəxslər üçün müqaliyyə məxsus təsis edilmişdir” (“Dirilik”, 1916, №7:46-47).

Amma Nəvai kimi uca könüllü insanın, şairin, alimin vicdanı hökmdarlıq əxlaqı ilə anlaşırdı. Saray xadimlərinin xalqa etdiyi zülmələr narazılığa yol açmışdı. “Zalımların çoxu Əlişiri yola vermədilər, o sürgün olundu. Yenə Herata qayıtdı və bütün vəzifələrdən istefa verdi. On bir il ərzində elmi, ədəbi işlərlə məşğul oldu. Böyük əsərlərini yaratdı. “Xəmsə”sini yazıb tamamladı. Yaşamaq üçün Astrabada getdi. 1488-ci ildə Herata qayıtdı. Özbək mütəfəkkiri, şairi bizlərə yüksək dəyərli əsərlər bəxş etdi Kayumov,1998:5). Şairin özünün hazırladığı dörd “Divan”ı əslində, lirik-fəlsəfi duyğularının, həyata gerçək baxışlarının məcmuüsüdür: çağatay türkcəsində yazdığı lirik şeirlərindən ibarət dörd “Divan” – “İlk Divan” (1465, mahir xəttat Sultanəli Məşhədinin hazırladığı 434 şeirdən ibarət), “Bədaye ül-bidayə” (1470-1476, “Bədiiliyin ibtidası”, 1046 şeirdən ibarət ikinci divanı), “Nəvadir un-nihayə” (1476-1482, “Son nadirliklər”, 862 qəzəli əsasında üçüncü divanı) və “Xəzain ül-məani” (1491-1492, “Mənalar xəzinəsi”, dördüncü divanı) yaratmışdır.

Əslində, Nəvai bütün əsərlərini “Xəzain ül-məani” adlı son “Divan”ına toplamış və həmin “Divan”ını da özlüyündə dörd qismə ayırmış, hər qismə ayrıca başlıq seçmişdir: (bəzən bu divanı “Cahar divan” (“Dörd divan”) da adlandırırlar): 1.“Qəraüb üs-siğər” (“Uşaqlığın qəribəlikləri”, 839 şeir), 2.“Nəvadir ül-şərab” (“Gənclik nadirlikləri”, 759 şeir), 3.“Bədaye ül-vüsət” (“Orta yaşın gözəllikləri”, 740 şeir), 4.“Fəvaid ül-kibar” (“Böyüklüyün faydaları”, 793 şeir). “Xəzain ül-məani” cəmi 3132 şeirdən ibarətdir.

Nəvai fars dilində yazdığı şeirlərindən - qəzəllərdən, qəsidələrdən, müxəmməslərdən, müsəddəslərdən, tuyuqlardan ... (ümumiyyətlə, 21 ədəbi janr formasından 16-sından istifadə etmişdi) ... – lirik əsərlərindən ibarət hazırladığı “Divani Fani”dən (burada fars dilindən olan klassik əsərlərin tərcümələri (1097 şeir), “Muxtara” və “İxtira” sərlövhəli bölmələrdə isə 50 orijinal qəzəli var) əlavə qəsidələrindən də ibarət iki toplu bağlamışdı: “Altı zərurət” (bu topluda: Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Hafiz Şirazi, Sədi Şirazi, Mir Ənvar Qasım, Əfzələddin Xaqani, Salman Sovai və digər qəsidəçilərin təsiri ilə yazılmış 6 qəsidə var) və “İlin dörd fəslü”. “Ərbain” (“40 rübai”) və nəsrilər yazdığı “Minacat” isə (1499-1500) dini məzmunlu əsərləridir.

Nəsrilə yazdığı əsərləri: “Vəqfiyyə” (1481), “Nəzm ül-cəvahir” (“Nəzm-Şeir gövhərləri” 1485), “Tarixi ənbiya və hukəma” (“Peyğəmbərlər və hakimlər tarixi”, 1485-1488), “Tarixi mülük Əcəm” (“Əcəm məmləkətləri tarixi”, 1488), “Risaleyitirəndazi”, “Haləti Seyyid Həsən Ərdəşir” (“Seyyid Həsən Ərdəşirin həyat və yaradıcılığı”, 1491), “Haləti Pəhləvan Məhəmməd” (“Məhəmməd Pəhləvanın həyat və yaradıcılığı”, 1493), “Məcəlis ün-nəfais” (“Nəfis məclislər”, 1491), “Mizan ul-əvzan” (“Vəznlərin tərəzisi”, 1492), “Mufredat” (“Muəmma haqqında risalə” (1485), “Xəmsət ul-mutahayyirin” (“Beş heyərət”, 1492-1494), “Münşəat” (“Məktublar”, 1494), “Nəsaim ul-məhəbbət” (1495), “Mühakimət ül-lügəteyn” (“İki dilin mühakiməsi”, 1499), “Sirac ül-müslimin” (“Müsəlmanlar çırağı”, 1499), “Təvarix və qafiyə”, “Qisseyi Şeyx Sənan”, “Zübdət ül-təvarix” (özünün yazdığına görə belə bir əsər də yazıb, amma bu əsər bizə gəlib çatmamışdır - Araslı, 1998:644-648).

“Lisanüt-teyr” (“Quşların dili”, 1498-1499), “Məhbub ul-qulub” (“Ürəklərin sevgisi”, 1500) kimi əsərlərində əruz nəzəriyyəsi, dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, təsəvvüf kimi ədəbi-tarixi məsələlər ətrafında mükəmməl elmi-nəzəri problemləri yazmışdır. Elmin, ədəbiyyatın, təsəvvüfün, dövrün mühüm və dəqiq tarixi faktlarını, ictimai-siyasi hadisələrini və s. öyrənərkən bu əsərlər etibarlı qaynaqdır.

Əlişir Nəvainin zəngin tərcümə yaradıcılığı sırasında şərq ədəbiyyatı tarixinin klassik əsəri Şeyx Sədi Şirazinin “Gülüstan”, Nizami Aruzi Səmərqəndinin “Dörd məqalə” (“Çor makala”), Ə.Caminin və başqalarının əsərlərini nümunə kimi göstərə bilərik.

Beləliklə, Nəvai irsinə sıralama baxışdan sonra onun ədəbi-elmi irsini 4 qrupda sistemləşdirə bilərik: “Divan”ları, “Xəmsə”si, fars dilindəki yaradıcılığı və elmi-filoloji, nəsr və tarixi əsərləri.

İki təzkirəsini (“Məcalis ün-nəfais” və “Nəsaim ül-məhəbbət”) tarixi və ədəbi faktlarla zənginliyi nöqtəyi-nəzərindən Əlişir Nəvai dövrünün güzgüsü və ya o dövrdən əvvəlki və müasiri olduğu tarixə baxış adlandırma bilərik. “Məcalis ün-nəfais”də 459 şairin, “Nəsaim ül-məhəbbət”də 770 sufi şair və alimin, şeyxin bioqrafiyasından bəhs edilir.

Nəvai Bayqara sarayında cəmi 4 il vəzir vəzifəsində çalışmış və 1476-cı ildə istefa vermişdi. Saray çəkişmələrinin nəticəsi olaraq qardaşının şah qəzəbinə tuş gələrək asıldığıнын şahidi olur, bu kimi saray iyrenclikləri içində boğulan böyük şair onu saraydan uzaqlaşmağa məcbur etmişdi. Amma H.Bayqara onunla heç zaman əlaqəsini kəsmək istəmir, əvvəlki dostluq münasibətini tənzimləməyə cəhd etsə də, Nəvai saraya dönməyəcəyini elə saraydan ayrıldığı gün qətiləşdirmişdi. H.Bayqara da inadından dönməyərək Nəvainin qarşısında günahından çıxmaq üçün 1500-cü ildə səfərə çıxarkən Herata - saraya rəhbərliyi Ə.Nəvaiyə tapşırır. Nəslac qalan Nəvai səhhəti yol verməsə də, artıq şəhərdən çıxmış dostunun sözünü qıra bilmir.

1476-cı ildə saray məmurluğundan istefa verəndən sonra Nəvai böyük mütəfəkkir, şair Ə.Cami ilə görüşdü, onu özünə ustad və pir bildi. Təsəvvüf əxlaqına dərinləndən məhəbbət bağladı. Hətta mənbələrdən məlumdur ki, o, elə həmin illərdə bütünlüklə dərvişənə həyata bağlanmaq istəyib, lakin H.Bayqara ciddi təkidi ilə onu bu fikrindən daşındırıb. Ə.Nəvai bütün ömrünü nəqşibəndlik təriqətində Ə.Camini özünə mürşid bildi, F.Əttar elminin dərinliyə qər q oldu.

Əlişir Nəvainin xatirələrindən: “O dərəcədə zəifləmişəm ki, vücudumun əzlatını saymaq qabil deyildir. Daha düz dayana bilməyirəm. Bir çox xəstəliklərə düşər olmuşam ki, təbiblər dərman tapa bilməyir. Gündüz əsla yemək yeyə bilməyirəm, gecələri bir ləhzə yata bilməyirəm. Bir əsaya söykənə bilmədən dura bilməyirəm. İki adam yanımda durub kömək etməyincə, təmiz hava almaq üçün ata minə bilməyirəm” (“Dirilik”, 1916, №6,304-306).

Nəhayət, 1501-ci ilin 3 yanvarında vəfat etdi. Onun ölümü bütün məmləkət üçün böyük matəmə çevrilir. Bu münasibətlə yazılan yüzrlə xatirələr şairin hələ sağlığında ərazi məhdudluğu bilməyən bir şöhrətə malik olduğunu göstərir (Əliyev, 1968). “Vəfat edən dahi sənətkara Sultan Hüseyn Bayqaranın əmri ilə düz bir il bütün ölkə matəm saxlamışdır. Bu fakt nadir olmağından başqa, şairin el içində nüfuzunu və öz sağlığında qazandığı şöhrəti göstərdiyi üçün də maraqlıdır” (Əliyev, 1966). Özbək mütəffəkkiri, şairi bizlərə yüksək dəyərli əsərlər bəxş etdi.

Əlişir Nəvai bu gün də qəlblərdə, ədəbiyyatda, ədəbiyyat tarixində, təsəvvüf elmində yaşayır.

ƏDƏBİYYAT

Araslı, Həmid (1998). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və problemləri, Bakı: “Gənclik” nəşriyyatı. 732 səh.

Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında:məqalələr toplusu (2009), Naz: Almaz Ülvi, Bakı: “Qartal” nəşriyyatı, 360 səh.

Kayumov, Poladjon (1998). “Тазкирайи Қаюмий” / Нашрга тайёрловчи Қаюмов А. – Тошкент: ЎзРФА Қўләзмалар Институту Тахририй нашриёт бўлими, 1998, б.5.

Köçərli, Firidun (1925). “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair materiallar. I cild, I hissə. Bakı: Azərneşr, 464 səh.

Mir Əmir Əlişir Nəvayi. – “Yeni yol”, 4 mart 1926-cı il

Navoiy, Alisher (2011). Tula asarlar tuplami, 10 jildlik, IX jild. Toşkent, Ğafur Ğulom nomidaqi nəşriyet-matbaa ijodiy uyi, 660 bet.

Navoiy, Alisher (2011). Tula asarlar tuplami, 10 jildlik, X jild. Toşkent: Ğafur Ğulom nomidaqi nəşriyet-matbaa ijodiy uyi. 692 bet.

Rüstəm, Süleyman. Nəvai, Əlişir (1975). Seçilmiş şeirləri (müqəddimə və tərcümə S.Rüstəmindir). Bakı: “Gənclik” nəşriyyatı, səh.3-5

Ulviy, Olmos (2016). O'zbek adabiyoti va Ozarbayjon (tadqiqotlar, adabiy portretlar). Toshkent: “Kamolot” nashr uyü, 216 bet.

Ülvi, Almaz (2008). Azərbaycan - özbək (çağatay) ədəbi əlaqələri (dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər), Bakı: Qartal nəşriyyatı, 328 səh.

- Ülvi, Almaz (2016). Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portret cizgiləri, araşdırmalar, müsahibələr). Bakı: Elm və təhsil” nəşriyyatı, 316 s.
- Xəlilov, Pənah (1977). SSRİ xalqları ədəbiyyatı. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, səh. 94-106.
- Əliyev, Qulamhüseyn (1968). “Özbək ədəbiyyatının dahisi”, Azərbaycan gəncləri qəzeti, 01 oktyabr
- Əliyev, Sabir (1966). “Dahi şair, böyük alim”, Bakı qəzeti, 09 fevral
- H.Ə. (1916). “Əlişir Nəvai”. Dirilik, №6, səh. 304-306
- H.Ə. (1914). “Əlişir Nəvai”, Dirilik, №6, səh. 87-88.
- H.Ə. (1916). “Əlişir Nəvai”, Dirilik, №7, səh. 312-313.
- H.Ə. (1916). “Əlişir Nəvai”. Dirilik, №8, səh. 320.
- Həsənzadə Əliağa (1907). “Təracümi-əhval (Məşahir), Dəbistan, №3, səh.34
- H.Ə. (1914). “Təracümi-əhval Əlişir Nəvai. Dirilik, №2, səh.33-34
- H.Ə. (1914). “Təracümi-əhval Əlişir Nəvai. Dirilik, №3, səh.39
- H.Ə. (1915). “Təracümi-əhval Əlişir Nəvai. Dirilik, №6, səh.236-237